

15. Tarihî Türk lehçeleri sözlüklerinde duygu isimleri**Ümran ERDOĞAN¹****APA:** Erdoğan, Ü. (2023). Tarihî Türk lehçeleri sözlüklerinde duygu isimleri. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (36), 284-304. DOI: 10.29000/rumelide.1369082.**Öz**

Sözlüklerde çeşitli tanımları yapılan “duygu” kavramının bu tanımlardaki ortak noktası ruh dünyasında oluşan hareketlilik olarak görülmektedir. Duygular, bireyin kendini, çevresini ve tüm dünyayı anlamlandırma çabası içinde önemli bir rol oynaması nedeniyle bugüne kadar birçok bilim dalının en çok merak uyandıran konularından olmuştur. Bu alanda yapılan çalışmalar duyguların oluşum sürecini tespit etmekten başka onları sınıflandırmaya da yöneliktir. Duygular, insanın kendini ifade etmesinin en etkin yolu olan dilde de elbette çeşitli şekillerde kendini göstermektedir. Zihinsel süreçlerin insanda uyandırdığı farklı izlenimleri dile aktaran mental sözcükler, bu sürecin çıktı basamağında yer alan duygu sözcüklerini de içermektedir. Bugüne kadar mental sürecin ve duyguların dile yansımaları daha çok fiil ekseninde konu edilmiştir. Çalışmamızda seçili bazı tarihî Türk lehçeleri sözlüklerinde duyguların hangi isimlerle kaydedildiği ortaya konmaya çalışılacaktır. Bu bağlamda Karahanlı Türkçesi dönemine ait *Divânu Lügati't-Türk*, Harezmi Türkçesi dönemine ait *Mukaddimetü'l-Edeb*, Memlûk Kıpçak Türkçesi dönemine ait *Bulgatü'l-Müştak*, *Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fî'l-Lügati't-Türkiyye*, *El-Şavânînü'l-Külliyye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye*, *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*, Kuman Kıpçak Türkçesi dönemine ait *Codex Cumanicus* ve Eski Oğuz Türkçesi dönemine ait *Bahşayış Lügati* taranarak duygu isimleri belirlenmiştir. Çalışmada sözlüklerin konu edilmesinin nedeni, mümkün olduğu kadar yan ve mecaz anlamlardan sıyrılarak sözcüğün akla gelen ilk anlamını belirleme kaygısı olmuştur. Belirlenen sözcükler yapılan sınıflandırmalar ışığında oluşturulan duygu türleri başlıkları altında verilmiştir. Bu şekilde ilgili dönemlerde duyguları ifade etmek için öncelikle hangi sözcüklerin tercih edildiği ortaya konulmuştur.

Anahtar kelimeler: duygular, duygu isimleri, tarihî Türk lehçeleri, sözlük**Emotional nouns in dictionaries of historical Turkish dialects****Abstract**

The common point of the concept of "emotion", which has various definitions in the dictionaries, is seen as the mobility in the spirit world. Emotions have been one of the most intriguing subjects of many branches of science until today, as they play an important role in the individual's effort to make sense of her/himself, environment and the whole world. Studies in this field are aimed at identifying the formation process of emotions, as well as classifying them. Emotions, of course, manifest themselves in various ways in language, which is the most effective way of expressing oneself. Mental words, which convey the different impressions that mental processes arouse in people, also include emotion words in the output step of this process. Up to now, the reflection of mental process and emotions on the language has been dealt with mostly on the axis of verbs. In our study, it will be tried

¹ Arş. Gör. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili ABD (İstanbul, Türkiye), umran.erdogan@istanbul.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-5911-418X [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 09.08.2023-kabul tarihi: 20.10.2023; DOI: 10.29000/rumelide.1369082]

to reveal the names with which emotions are recorded in some selected historical Turkish dialect dictionaries. In this context, *Dîvânu Lugati't-Turk* from the Karakhanid Turkish period, *Mukaddimetü'l-Edeb* from the Khwarezm Turkish period, *Bulgatü'l-Müştak*, *Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fî'l-Lügati't-Türkiyye*, *El-Ķavâninü'l-Külliyye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye*, *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Muğalî*, from the Mamluk-Kipchak Turkish period, *Codex Cumanicus* from the Cuman Kipchak Turkish period and *Bahşayış Lugati* from the Old Oghuz Turkish period were determined by scanning emotional nouns. The reason for mentioning dictionaries in the study was the concern of determining the first meaning of the word that comes to mind by getting rid of the connotative and metaphorical meanings as much as possible. The determined words are given under the headings of emotion types created in the light of the classifications made. In this way, it was revealed which words were preferred to express emotions in the relevant periods.

Keywords: emotions, emotional nouns, historical Turkish dialects, dictionary

Giriş

Duygu kavramına dair öncelikle felsefe, ardından psikoloji, nöroloji, sosyoloji ve antropoloji gibi birçok alanda çeşitli tanımlamalar yapılmıştır. İnsan yaşamını anlamlandırma ve insanın gerçeğini keşfetme amacı ile yapılan felsefi tanımlar zaman içinde “duygu” kavramının oluşum sebebi ve sürecine yönelmiştir. Bu bağlamda 19. yüzyıldan itibaren yapılan bilimsel deney ve araştırmalar, duyguların insan bedeni üzerindeki etkilerini ortaya koyma çabasının ürünüdür. Zira duygusal deneyimin, duygusal olmayan deneyimlerden en büyük farkı fizyolojik, bilişsel ve davranışsal sistemlerde değişikliğe neden olan ve onlarla birlikte çalışan çok daha karmaşık bir yapıya sahip olmasıdır (Nesse, 1990; Bahtiyar-Yıldırım, 2021).

Yaşamın her anında ve alanında söz sahibi olan duyguların, bireyin kendini ifade edebilmesi ve sosyal bir varlık olarak diğer bireylerle hem eşzamanlı iletişim kurabilmesi hem de yazılı-sesli-görüntülü araçlarla artzamanlı olarak iletimde bulunabilmesi için tanımlarının yapılarak sınırlarının belirlenmesi önemlidir. Bununla birlikte duygunun tanımı için bugün henüz bir görüş birliğine varılamamıştır. Antik Yunan’da Platon ve Aristo; duygularla beden ve ruh, algı, hayal gücü, duygu ve düşünme arasındaki bağlantılara dikkat çekerken (Kurt, 2021, 2825; Price, 2009, 123) Stoacıların bir kısmı duygulardan uzak durulması ve diğer bir kısmı da iyi-kötü ayrımının dikkatli yapılması gerektiğini ifade etmektedir (Kurt, 2021, 2827). Orta Çağ ise duygulara yaklaşım bakımından bütünlük göstermez, dışavurum ve bastırılmışlık birlikte görülür. Aydınlanma döneminde artık duygular bedenin bir parçası olarak görülmüş ve kabul edilmiştir. Duyguların ruhla bir bütün olduğunu düşünen Descartes, onların ruhun his ve heyecanları olduğunu belirtir (Descartes, 2015). Bu kavramın modern algısının kökeni ise 17. yüzyılın ortalarında deneysel bilimin doğuşuna dayanmaktadır (Smith, 2015, 16). 1872’de Darwin ile başlayan duygu yaklaşımlarıyla evrimsel, işlevsel, fizyolojik, bilişsel, gelişimsel açılardan çeşitli duygu kuramları geliştirilmiş ve bu kuramlara göre açıklamalarda bulunulmuştur. Bu doğrultuda günümüzün modern psikoloji bilimine kadar duygunun birçok farklı tanımı yapılmıştır.

Duyguların tanımı yapılırken belirlenen duyguların sınıflandırılması da üzerinde durulan konulardan biri olmuştur. Duygular birçok araştırmacı tarafından farklı yaklaşım ve isimlendirmeler tercih edilerek tasnife tâbi tutulmuştur. Bazı bilim adamları duyguları kategorize ederek temel duyguları ayrıca belirlemiş, bazıları ise ‘değerlik’ ve ‘uyarılma’ya göre değişkenlik gösterebileceklerini söylemiştir (Demir, 2022, 6). Ayrıca yoğunluk, süreklilik, dışa vurum şekli vb yine bu ayrımları ortaya koymada dikkate

alınmıştır. Ortony-Turner; bilinen sınıflandırmaları inceleyerek bir liste haline getirmiştir (Ortony-Turner, 1990, 316).

Tablo 1: "Temel" Duygu Listelerinden Bir Seçki (Orthony-Turner)

Kaynak	Temel Duygu	Ölçüt
Arnold (1960)	Öfke, tikslenme, cesaret, neşesizlik, arzu, umutsuzluk, korku, nefret, umut, sevgi, üzüntü	Eylem eğilimlerine göre
Ekman, Friesen, & Ellsworth (1982)	Öfke, iğrenme, korku, sevinç, üzüntü, şaşkınlık	Evrensel yüz ifadeleri
Frijda (şahsi görüşme, 1986)	Arzu, mutluluk, ilgi, şaşkınlık, merak, üzüntü	Eylem hazırlığı biçimleri
Gray (1982)	Öfke ve dehşet, endişe, neşe	Fiziksel bağlantı
Izard (1971)	Öfke, küçümseme, iğrenme, sıkıntı, korku, suçluluk, ilgi, sevinç, utanç, şaşkınlık	Fiziksel bağlantı
James (1884)	Korku, keder, sevgi, öfke	Bedensel bağlantı
McDougall (1926)	Öfke, tiksinti, sevinç, korku, itaat, hassasiyet, merak	İçgüdülerle bağlantı
Mowrer (1960)	Acı, zevk	Öğrenilmemiş duygu durumları
Oatley & Johnson-Laird (1987)	Öfke, tiksinti, kaygı, mutluluk, üzüntü	Önerme içeriği gerektirmeme
Panksepp (1982)	Beklenti, korku, öfke, telaş	Fiziksel bağlantı
Plutchik (1980)	Kabullenme, öfke, beklenti, iğrenme, sevinç, korku, üzüntü, şaşkınlık	uyarlanabilir biyolojik süreçlerle bağlantılı
Tomkins (1984)	Öfke, ilgi, küçümseme, iğrenme, sıkıntı, korku, sevinç, utanç, şaşkınlık	Sinirsel güdüleme yoğunluğu
Watson (1930)	Korku, sevgi, öfke	Fiziksel bağlantı
Weiner & Graham (1984)	Mutluluk, üzüntü	İlişkisel yönünden bağımsız

Tabloyu meydana getiren Orthony ve Turner, adı geçen tüm teorisyenlerin temel duygular fikrinin eşit derecede güçlü savunucuları olmadıklarını ifade ederler. Temel duygular fikrinin bazıları için çok önemli bir kavram olduğunu (Izard, 1977; Panksepp, 1982; Plutchik, 1980; Tomkins, 1984), diğerleri için ise yalnızca ikincil bir ilgi alanı olduğunu belirtirler (Mowrer, 1960; Weiner & Graham, 1984) (Orthony-Turner, 1990, 316). Birçok farklı çalışma sonucunda temel duyguların birer duygu kümesi oluşturduğu ve bu duyguların kapsamı altında birçok farklı “ara duygu” tanımlandığı söylenebilir (Çelik, 2022, 144).

Duyguların dile yansması olan sözcükler ele alındığında en çok çalışmanın fiil türü üzerine yapıldığı görülmektedir. Duygu fiilleri, “duyu organları ile harekete geçen algının zihinsel süreci etkilemesi ve sonuçta çeşitli dönütlerin de verilmesini kapsayan, psikoloji temelli hareketleri ifade eden fiiller” olarak tanımlanan (Hirik, 2018, 22) mental fiillerin bir alt türü olarak konumlanmaktadır. Bu fiiller mental fiillere ait “girdi-işlem-çıkı” sürecinin “çıkı” aşamasına (Hirik, 2018, 64), başka bir değerlendirmeye göre de “duyusal süreç (görmek, koklamak, duymak, tatmak, dokunmak)”, “duygusal süreç (hoşlanmak, nefret etmek, hayranlık duymak, korkmak vb.), bilişsel süreç (düşünmek, bilmek, unutmak, bilmek vb.)

ve irade, istem süreci (istemek, temenni etmek, niyetlenmek vb.) basamaklarından ikincisine dâhil edilmektedir (Lock, 1997, 103-123; Yaylagül, 2005, 34). Bununla birlikte önceki deneyimlerin insan psikolojisi üzerindeki etkileri dikkate alındığında bütünsel davranış tepki fiilleri² hariç işlem aşamasında da duyguların rolü olduğu söylenebilir.

Duygular üzerine nasıl birçok sınıflandırma denemesi yapıldı ise tespit edilen duygu fiilleri için de aynı şekilde çeşitli çalışmalarda alt başlıklar oluşturulmuştur.³ Bu fiiller öncelikle anlam özelliklerine ve durum gramerine göre değerlendirilmiştir. Çalışmamızda tespit edilen sözcüklerin anlamsal yönü üzerinde durulduğundan sözü edilen ilk yaklaşım hakkında kısaca bilgi vermek isabetli olacaktır.

Türkçedeki duygu fiilleri üzerine yapılan en eski sınıflandırma denemelerinden biri G. K. Kuliev'e aittir (1998). Türkçenin çeşitli şivelerindeki fiilleri anlamsal açıdan inceleyen Kuliev on temel başlık oluşturmuştur. Bunlardan "istek, arzu fiilleri", "duygusal durum (ruh) fiilleri", "duygusal yaşamı anlatan fiiller" ve "duygusal ilişkileri anlatan fiiller" isimli başlıklar duygu fiillerini içermektedir. Fakirullahoğlu (2016) tarafından Kırgız Türkçesindeki duygu fiilleri üzerine hazırlanan doktora tezinde de temel olarak Kuliev'in sınıflandırması esas alınmıştır. Yaylagül, Türk dilinde kullanılan duygu fiillerini anlamsal açıdan "bütünsel davranış tepki fiilleri", "olumsuz duygu fiilleri" ve "olumlu duygu fiilleri" şeklinde üç kategoride incelemiştir (2005, 26-35). Seçkin de çalışmasında söz konusu fiilleri aynı başlıklar altında ele almıştır (2014, 924-926). Şahin (2012) "Türkmen Türkçesinde Mental Fiiller" başlıklı doktora tezinde duygu fiillerine bir bölüm ayırmış ve "şüphelenme, sevgi, nefret ve öfke, merak, kaygı-endişe-telaş, korkma-ürkme-çekinme, şaşırma, üzüntü, utanma-çekinme, affetme, coşku, pişmanlık, kibirlenme ve övünme, memnuniyetsizlik, memnuniyet, sakinleşme" adlarına sahip on altı ayrı alt başlıkla bu fiiller üzerinde durmuştur. Yıldız, duygu fiillerini "psikolojik durum fiilleri ve alt sınıfları" başlığı ile ele almış ve Yaylagül'ün tasnifine paralel olarak "anlık tepki bildiren fiiller (öfke, şaşkınlık, korku, heyecan, tahrik, utanma, panik)", "süreç içinde gelişen fiiller (olumlu: sevgi, huzur, merhamet, zevk-keyif, arzu, iyilik, memnuniyet, neşe, cesaret, tatmin; olumsuz: nefret, üzüntü, kaygı, acı, sıkıntı, rahatsızlık, tehlike, mutsuzluk, kıskançlık, üşengeçlik, pişmanlık, kötüleşme, umutsuzluk, usanç, can sıkıntısı, başarısızlık)" ve "nötr fiiller (kibir, kararsızlık)" olarak sınıflandırmıştır (2016, 255-256).

Genelde mental kavramlar, özelde de duygu ifade eden sözcükler ele alındığında yapılan çalışmaların neredeyse tamamen fiil türü üzerine olduğu görülmektedir. Türkçede mental sözcükleri isimler açısından değerlendiren tek çalışmanın Erkan Hirik'e ait "Türkiye Türkçesinde Mental İsimler" başlıklı makale olduğu görülmektedir (2021). Mental isimlerin hangi ölçütlere bağlı olarak incelenmesi gerektiği üzerine görüşler ortaya koyan Hirik, bu isimleri "girdi, işlem ve çıktı basamaklarına sahip olan mental sürecin içinde yer alan, kalıcı isim olarak sözlüklerde madde başı hâline gelebilecek nitelikte ve bu süreçte doğrudan bir noktanın adı olan kelimeler" olarak tanımlamıştır. Bir kelimenin mental isim sayılabilmesi için ise "mental fiiller ile bağlantılı olma, mental süreçte bir noktayı/olguyu/kavramı ifade etme ve kalıcı isim hâline gelmiş olma" şartlarına sahip olması gerektiğini belirtmiştir. Duygu isimlerini de yine mental isimlerin "çıktı" aşamasına dâhil etmiştir.

2 Bu tür duygu fiilleri için bk. Yaylagül 2005; 27-28.

3 Bu konuda Türk dili ve diğer dillerde yapılan sınıflandırmalar için bk. Hüseyin Yıldız, Eski Uygurcada Mental Fiiller, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı, Doktora Tezi, Kasım 2016, Ankara; Esra İlter, Karahanlı Türkçesinde Duygu Fiilleri, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2019. Çalışmamızın giriş kısmında yalnız Türkçede duygu fiilleri için yapılan sınıflandırma denemelerinden kısaca bahsedilecektir.

Yöntem:

Çalışmamızda duygu isimleri belirlenirken öncelikle bugüne kadar yapılan sınıflandırmalar dikkate alınmış ancak sadece bu sınıflandırmalarda bulunan isimler kullanılmamıştır. Temel duygu/ara duygu şeklinde bir sınıflandırmaya gidilmemiş, belirlenen tüm duygu isimleri aynı tür başlıklar altında verilmiştir. Başlıklar alfabetik olarak sıralanmıştır. Malzemenin doğrudan sözlükler ve sözlük karakteri gösteren eserler şeklinde sınırlandırılması nedeniyle sözcüklerin verilen anlamlarında görülen küçük farklılıklar da yaptığımız sınıflandırmaya bir ölçüt olarak yansımıştır. Ayırt etmeksizin isim kategorisi altında ele alınan tüm türler listelenmiştir. Ses değişimine uğrayan sözcükler sözlüklerde farklı bir başlık olarak verilmiş ise her iki şekli de çalışmaya dâhil edilmiştir. Mental isimler üzerine zikredilen çalışmada (Hirik, 2021) geçici isimlerin (isim-fiil) bu türe dâhil edilemeyeceği belirtilmiştir; bununla birlikte taranan sözlüklerde madde başı olarak bulunması ve zaman zaman kalıcı isim özelliği taşıması sebebiyle isim-fiiller çalışmamıza eklenmiştir. Duygu isimlerinin yanında isim çatısı altında ele aldığımız ve isimlerle benzer anlam alanına sahip sıfat/zarf görevindeki diğer sözcüklere de ayrıca yer verilmiştir. Çerçeveyi belirlemek ve dildeki daha eski anlamlandırmalara ulaşabilmek adına seçilen eserler belirli bir dönemle sınırlandırmaya çalışılmıştır. Karahanlı Türkçesi, Harezm Türkçesi, Kıpçak Türkçesi ve Eski Oğuz Türkçesi dönemlerine ait kaynaklara başvurulmuştur. Nitel içerik analizi yöntemi kullanılarak malzemenin tarama yoluyla elde edildiği eserler şunlardır:

BL	: Bahşayış Lugati
BM	: Bulgatü'l-Müştak
CC	: Codex Cumanicus
DLT	: Divânu Lugati't-Turk
DM	: Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye
KK	: El-Ķavânin'l-Külliyeye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye
KMT	: Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî
ME	: Mukaddimetü'l-Edeb

1. Tarihî Türk lehçeleri sözlüklerinde duygu anlamı taşıyan sözcükler**1.1. “Alışma, avunma, teselli” duygusunu karşılayan isimler**

Bahsi geçen sözlüklerde alışma, avunma, teselli duygusunu karşılayan bir sözcük tespit edilmiştir:

* *awınç*: awınç “Bir şeye alışma, ısınma (avunma) (al-mu ‘ânasa bi ‘ş-şay’).” maña awındı “O, bana alıştı (ânasa).” *awınçu*: *awınçu nēñ* “Avunulan şey, avuntu.” Cariyelere de *awınçu* denir. (DLT)

1.2. “Cesaret” duygusunu karşılayan isimler

Taranan sözlüklerde cesaret duygusuna isim olan sözcükler şunlardır:

- * *bâksizlik*: (F+T) Korkusuzluk, cesaret. (ME)
- * *kezig*: Cesaret. *bu işta saña kezig kerek* “Bu işte sana cesaret gerek.” (DLT)
- * *yüreklülük*: Yüreklilik. (ME)
- * *zehle*: (A.) Cesaret, şecaat. (BM)

1.2.1. “Cesaret” duygu alanı ile doğrudan ilgili isim türünde diğer sözcükler:

Bu sözcükler anlatılmak istenen duygunun adı olmamakla birlikte yine isim, sıfat ve zarf işleviyle kullanılan diğer sözcüklerdir.

* *kür*: *kür er* Soğukkanlı, pekyürekli, gururlu adam. Atasözü: *kim kür bolsa küwez bolur*. “Yürekli ve metanetli olan kişi, kibirli olur.” Şu dürtlükte geçer:

ertiş suwı yémeki

sıtğap tutar bileki

kür met anıy yüreki

kelgeli met irkişür

“Ertiş suyunun Yemek boyunun pek yürekli adamları, bileklerini sıvadılar ve bize gelmek için toplandılar.” (DLT)

* *yürekliğ*: *yürekli er* Yürekli, cesur adam. (DLT)

yürekliğ: Yürekli, cesur. (ME)

yürekli: Şeci, kahraman (Kİ)

* *gişilik*: Yiğitlik, mertlik. (BL)

1.3. “Endişe, korku, telaş” duygusunu karşılayan isimler

* *bāk*: (F.) Korku. (ME)

* *beliğ*: *beliğ* Düşmanın gelişinin haber alınması üzerine halk içinde çıkan kargaşa.” *beliğ kişi* “Çok korkak, ürkek kimse. (DLT)

Sözcüğün hem isim hem sıfat biçimiyle kullanıldığı görülmektedir.

* *bulğaq*: Düşmanın yaklaşmasından dolayı halkta meydana gelen telaş, kargaşa. Şu şiirde geçer:

bulğaq üküş bolsa kaçan bilgiñ yiter

yañşaq telim sayrap anı[n] tamğaq katar

“Halk içinde kargaşa çok olursa aklın karışır ve doğruyu bir türlü bulamazsın. Saçma sapan konuşma çok olursa ağzın kurumasından dolayı damak sertleşir.” Bu söz, ölçülü konuşmak gerektiğini anlatır. (DLT)

* *bulğaş*: Düşmanın yaklaşmasından dolayı halk arasında çıkan kargaşa. (DLT)

* *kadğu*: Kaygı. (ME)

kayğu: Kaygı. (ME)

kaygı: Tasa, endişe, kaygı. (CC2)

* *kıyım* (?): Düşmanın gelmesi yüzünden bir şehir halkının korku ve dehşete kapılması. *korğunç kıyım boldı* “Korkunç telaş oldu.” (DLT)

* *korkmak*: Korku. (CC1)

* *korğuğ*: Korku. (ME)

* *korğunç*: Korku. (DLT)

korğunç: Korku. (ME)

Sözcüğün bugünkü sıfat görevinden başka “korku” ismi yerine kullanıldığı görülmektedir.

* *ürkün*: Düşman yüzünden halk arasında vuku bulan ve insanların müstahkem mevkilere ve kalelere kaçıştıkları telaş. (DLT)

* *ürkünç*: Ürküntü, kargaşa. (DLT)

1.3.1. “Endişe, korku, telaş” duygu alanı ile doğrudan ilgili isim türünde diğer sözcükler:

- * *alğ*: Korkak. (KMT)
- * *eymenci*: Korkunç, korkutucu. (ME)
- * *kaygulu*: Kaygılı. (ME)
kayguluğ: Kaygılı. (ME)
- * *korak*: Korkak. (Kİ)
korak: Korkak. (BL)
- * *koraklık*: *koraklık er* Korkak adam. (DLT)
- * *korakmış*: Korkmuş. (DLT)
- * *koraklı*: Korkulu, tehlikeli. (ME)
- * *korkunç bile* Ürkek, korkak, çekingen. (CC1)
- * *koraklılık*: Korkulu. (ME)
- * *saarlap* (<Mo. sagar+T.) Ürkek, korkak, çekingen. (CC1)
- * *ürkek*: Ürkek, çekingen, korkan. (BL)
- * *yanıç*: Korkutma. *beg yanıçında tüşme* “Beyin vb. tehdidine hedef olma.” (DLT)
- * *yirenci kişi*: İğrenç kişi, korkunç kişi. (CC2)
- * *yüreksiz*: Yüreksiz, korkak. (ME)
yüreksiz: Korkak. (Kİ)

1.4. “Güven, emniyet, huzur, sükûnet” duygusunu karşılayan isimler

- * *ārām*: (F.) Dinlenme, huzur. (ME)
- * *dölenmek*: Huzur. (ME)
- * *emin*: (A.) güven, emniyet, emin (BL)
- * *eminlik*: (<A.+T.) Emniyet. (CC1)
- * *énçlik*: Eminlik, huzur. (ME)
- * *ınancı*: Güven, itimat. (ME)
- * *ışanmak*: 1. Güven, inanç. (CC1)
- * *kutulmak*: Emniyet, âfiyet. (BL)
- * *ni`met*: A. 1. Yumuşak tabiatlılık, iyi huyluluk, cömertlik. (BL)
- * *tnçlık*: Rahatlık. (ME)
- * *töleklilik*: Ağır başlılık. (ME)
- * *tınlamak*: Dinlenme, huzur. (CC1)
- * *tüzünlük*: Yumuşaklık, hoşluk (DLT)

1.4.1. “Güven, emniyet, huzur, sükûnet” duygu alanı ile doğrudan ilgili isim türünde diğer sözcükler:

- * *amul*: Kıpırdamayan, duran (sâkin) her şey. Buradan alınarak “yumuşak huylu” (DLT)
- * *arğun*: Yavaş, sakin. (BL)
- * *bütün*: *çın bütün kişi* Güvenilir ve dürüst kişi. (DLT)
- * *ênç*: Huzurlu, sakin. *könül ênç mü* “Kalbin rahat mı?” (DLT)
- * *endişesiz*: (F.+T.) Kaygısız. (ME)
- * *hamuş* (<F. hāmūş) Rahat, yumuşak huylu, sessiz (kimse). (CC1)
- * *ınaj*: Emin, güvenilir (dost). (ME)
ınak: Sadık, candan bağlı. (CC2)

maḥ: Sadık, candan bağlı. (CC2)

* *manç*: Güvenilen, inanılan. Buradan alınarak “İnanılan, güvenilir bey” anlamında *manç beg* denir. (DLT)

Sözcüğün sıfat fonksiyonu ile kullanıldığı görülmektedir.

* *namlı~yaramsak*: Sadık, candan bağlı, güvenilir. (CC2)

* *kağgusuz*: Kaygısız. (ME)

* *muḥsuz*: Sıkıntısız. (ME)

* *rāḥat*: A. Rahat. (BL)

* *rāḥatlu*: Rahat olan, rahatlık verici. (BL)

* *sūn (?)*: *sūn (?) kiři* “Yumuşak huylu kalbiselim sahibi adam.” (DLT)

* *tek*: Sessiz, sakin. (ME)

ték (II): Sessiz, sakin (CC1)

* *tığrak*: *tığrak er* “Metanetli adam.” Şu dörtlükte geçer:

oğrak eri tığrak

yēmi anığ oğlak

sūti ūze sađrak

yēri takı ağlak

Ođrāk boyunun adamları, yılmaz yiğitlerdir; yedikleri oğlaktır, kızımları üzerinde hep kap bulunur, hem yerleri de çoraktır.” Onları yiğitlik ve cömertlikle niteliyor. (DLT)

* *tölek*: Dölek, huzura ermiş, sakin. Atasözü: *aç ēwek, tok tölek* Oğuz lehçesinde “Aç yemek için acele eder; tok ise rahattır, yemeğin gecikmesini umursamaz.” (DLT)

* *tūn*: Huzur bulma, mutmain olma. *köñül tūn boldı* “Gönül huzur buldu.” (DLT)

tum: Sakin, sessiz. (CC1)

tın (I): Sakin, sessiz. *bu kiçe tın kövüs bulgak boldı* (CC1)

* *tüzün*: Yumuşak başlı, uysal, halim selim. (DLT)

* *yawaş*: *yawaş kişi* Yumuşak huylu adam. (DLT)

1.5. “Hor görme” duygusunu karşılayan isimler

* *ilenc*: Görüşünün yanlışlığı belli olan bir konuda görüş belirten kişiyi kınamak. (DLT)

* *malāmat*: (A.) Ayıplama, kınama. (ME)

1.5.1. “Hor görme” duygu alanı ile doğrudan ilgili isim türünde diğer sözcükler:

* *horlık*: (F.+T.) Aşağılık, utanç verici hal, bayağlık. (BL)

1.6. “İhtiyat, temkin” duygusunu karşılayan isimler

sakınmağ: Sakınma, perhiz, takva. (ME)

saknuğluk: İhtiyat, tedbir. (ME)

1.7. “İstek, arzu, ümit” duygusunu karşılayan isimler

* *ārzū*: (F.) İstek. (ME)

* *göñül*: 3. Arzu, istek. (BL)

* *ışanmak*: 2. Umut, ümit. (CC1)

* *istek*: İstek, araştırma, irdeleme. *istek kopdı* “İstek oluştu.” (DLT)

istek: İstek, arzu. (ME)

- * *küsenge*: Arzu. (CC2)
- * *küsenmek*: Arzu etme, isteme. (CC1)
- * *ömed* (<F. *ōmad*) Umut, ümit. (CC1)
- * *ösk*: İstek, özlem. (ME)
- * *rağbat*: (A.) İstek, arzu. (ME)
- * *tama*: (A.) Açgözlülük, tamah. (CC2)
- * *tilemek*: İstek, dilek. (CC1)
- * *umanç*: Ümit. (ME)
- * *umdu*: Dilenme, beklenti; tamah. Bundan dolayı dilenciye *umduç* denir. (DLT)
- * *umunç*: Umma. *umunç teyrike tut* “Ümidin Allah katındadır.” (DLT)

1.7.1. “İstek, arzu, ümit” duygu alanı ile doğrudan ilgili isim türünde diğer sözcükler:

- * *arzulu*: (F.+T.) İstekli, razı. (ME)
arzuluğ (F.+T.): İstekli, haris. (ME)
- * *gönüllü*: İstekli, arzulu. (BL)
- * *haris*: (A.) Çok istekli, haris. (ME)
- * *kaşid*: (A.) Niyet, isteme. (ME)
- * *koltğa*: İstek, hediye. (ME)
- * *murād*: (A.) İstek. (ME)
- * *tamaker*: (A.+F.) açgözlü, tamahkâr (CC2)
- * *tilek*: Dilek. (DLT)
tilek: Dilek (CC2)
dilek Murat, arzu (Kİ)
- * *umduç*: Dilenci. (DLT)
- * *umunçluğ*: Kendisine umut bağlanan. (DLT)

1.8. “İsteksizlik, iğrenme” duygusunu karşılayan isimler

- * *könülsüzlük*: İsteksizlik. (ME)

1.8.1. “İsteksizlik, iğrenme” duygu alanı ile doğrudan ilgili isim türünde diğer sözcükler:

- * *bütür* Ekşi yüz, çehre. (Kİ)
bütür yüzlü Ekşi suretli (Kİ)
- * *kırtuk*: Ekşi suratlı kimse. (Kİ)
- * *könülsüz*: İsteksiz. (ME)
- * *tonuk yüzlü* Ekşi yüzlü. (Kİ)
- * *turş yüz*: Ekşi suratlı, sert ve aksi. (BL)
- * *yaramas*: Yaramaz, iğrenç. (CC2)
- * *yarsınçığ*: *yarsınçığ neğ* İğrenç, tiksiniilen şey. (DLT)
- * *yérünç*: İğrenç, kötü. (ME)
- * *yigrenci*: İğrenç. (ME)
yigrenci kişi-korkuncu kişi: İğrenç kişi, korkunç kişi. (CC2)

1.9. “İtaat, saygı, hürmet” duygusunu karşılayan isimler

- * *ağırlamak*: Saygı, hürmet. (ME)
- * *agırsıy*: Onur, saygı, hürmet. *agırsıy bile* “Onurlu, saygılı, hürmetli.” (CC1)
avursı: Onur, saygı, hürmet. *avursı bile* “Onurlu, saygılı, hürmetli.” (CC1)
- * *alçağlık*: Uysallık. (ME) - *alçaqlık*: (ME)
- * *bögeymek*: Boyun eğme (durumu), itaat etme (durumu). (CC2)
- * *hurmet*: (A.) Saygı. (ME)
hormat: (<A. hürmat) Saygı, hürmet *hormat bile*: (<A. hürmat+T.) Onurlu, saygılı, hürmetli. (CC1)
hurmet: (A.) Hürmet, onur, saygı. (BL)
- * *tapuğ*: İtaat, taat. *teñri tapuğı* “Allah’a itaat.” (DLT)

1.9.1. “İtaat, saygı, hürmet” duygu alanı ile doğrudan ilgili isim türünde diğer sözcükler:

- * *hurmetlig*: (A.+T.) Saygıdeğer (ME).
- * *ınangan*: İnançlı, imanlı. (CC1)
- * *tapıcı*: İnanan, ibadet eden, tabi olan. (BL)
- * *yükündeçi*: Oğuz lehçesinde ‘boyun eğen’. (DLT)
- * *yüküngen*: Boyun eğen. (DLT)
- * *yüküngüçi*: Boyun eğen kimse. (DLT)

1.10. “Kıskançlık” duygusunu karşılayan isimler

- * *ğayret*: (A.) Kıskançlık (BL)
- * *hased*: (A.) Haset, kıskanma. (ME)
- * *ızarlık*: (A.+T.) Kıskançlık, haset. (CC2)
- * *kıskançlık*: Kıskançlık. (ME)
- * *künilemek*: Kıskanma (iş) haset, gıpta. (CC2)
- * *tepzilik*: Çekememezlik, haset. *anıñ tepziliki kimke talğar* “Onun hasedi kime zarar verir ki!” (DLT)

1.10.1. “Kıskançlık” duygu alanı ile doğrudan ilgili isim türünde diğer sözcükler:

- * *bagıl kişi*: Kıskanç, kindar kişi. (CC2)
bañıl: (<A. bañıl) Kıskanç, hasis. (CC1)
- * *ğayretlü*: (A.+T.) Kıskanç. (BL)
- * *ızarlı*: (A.+T.) Kıskanç, hasis. (CC1)
- * *içi kör*: (<T.+F. kūr) Kıskanç, hasis. (CC1)
- * *kirtüç*: *kirtüç kişi* Kıskanç ve hırçın kişi. (DLT)
- * *küni*: Kıskanç. (Kİ)

1.11. “Kibir, övünme” duygusunu karşılayan isimler

- * *kabışlık*: (A.+T.) Öğünme. (ME)
- * *kıvamış*: Öğünüşmek. (ME)
- * *küvenmek*: Kendisini beğenme, gururlanma. (BL)
- * *küwezlik*: Kibirliklik. Şu dörtlükte geçer:
éştíp ata anañnıñ

sawlarını kadirma
nēj kut bulup küwezlik
kılınp yana kuturma

“Anne babanın sözlerini duyunca geri çevirme, mal bulup bahtın yolunda gidince büyükenip şımarma ve haddini aşma.” (DLT)

* *öktemlik*: Gurur, kibir, mağrurluk. (CC2)

* *tañamaq*: Gururlanma. (ME)

* *tekebbür*: (A.) Büyükleme(k). (ME)

* *tekebbürlük*: (A.+T.) Büyükleme. (ME)

* *uluşınmaq*: Büyüklük, kibir. (ME)

1.11.1. “Kibir, övünme” duygu alanı ile doğrudan ilgili isim türünde diğer sözcükler:

* *küwez*: Büyüklük taslayan, kibirli. (DLT)

* *ögdü*: Övgü, medih. (ME)

* *ögdül*: Övmeye değer (ME)

* *öktem*: Gururlu, kibirli, mağrur. (CC2)

* *saba*: (A.) Salınarak, gururlanarak yürü- (ME)

1.12. “Kin, nefret, düşmanlık” duygusunu karşılayan isimler

* *huşümet*: (A.) Düşmanlık (ME)

* *kék*: Kin, nefret, husumet. (CC2)

* *keriş*: Çekiş, husumet. (ME)

* *kíne* (F.) Kin. (ME)

* *öç*: Hınç, kin, öç. Şu dördlükte geçer:

öç kek kamuğ kişiniñ

yahıuq üze alım bil

edgüliküg üğança

elgiñ bile telim kıl

“Öç, bir alacak gibi alınmaya kadar peşi bırakılmayan bir şeydir. Dolayısıyla ondan kaçın. Yabancıya ve yolcuya da elinden geldiğince iyi davran.” (DLT)

öç: Öç, intikam. (ME)

öç: İntikam, öç. (CC2)

öç: İntikam (KÍ)

**öçüt*: Öç, hınç. Bu kelimenin aslı *öçtür*. (DLT)

* *yigrencilik*: Düşmanlık. (ME)

1.12.1. “Kin, nefret, düşmanlık” duygu alanı ile doğrudan ilgili isim türünde diğer sözcükler:

* *kínelü*: (F.+T.) Kindar, kin besleyen. (ME)

* *öç alquçı*: İntikamcı, öç alıcı. (CC2)

* *yağı*: Düşman. (KÍ)

1.13. “Minnet, şükran” duygusunu karşılayan isimler

* *minnet*: (A.) Teşekkür etme, şükran, bir iyilik ve yardım karşısında duyulan borçluluk ve şükran hissi, hamd. (BL)

1.13.1. “Minnet, şükran” duygu alanı ile doğrudan ilgili isim türünde diğer sözcükler:

* *minnet-kār*: (A.+F.) Minnet eden, teşekkür eden, hamd eden. (BL)

1.14. “Öfke, hiddet, hor görme” duygusunu karşılayan isimler

* *kaķıĝ*: Öfke, karşı koyma. *men anıĝ kaķıĝında bu iş kıldım* “Ben bu işi ona rağmen yaptım.” (DLT)

* *öfke*: Öfke. (ME)

öpke: Öfke. (CC1)

öpke: öfke (CC2)

öwke: öfke (ME)

1.14.1. “Öfke, hiddet, hor görme” duygu alanı ile doğrudan ilgili isim türünde diğer sözcükler:

* *buşak*: Hiddetli, çok öfkeli, ızdıraplı bir kimse. (Kİ)

* *çalĥ (~ters)*: Öfkeli, şiddetli, ihtirash. (CC2)

* *kaķıtĝan*: Kızdıran. *bu er-ol meni tutçı kaķıtĝan* “Bu, beni hep kızdıran bir adamdır.” (DLT)

* *térs (~çalĥ)*: Öfkeli, şiddetli, ihtirash (CC2)

* *yavuz*: 1. Kötü 2. Sert, haşin, gaddar 3. Kalitesiz (BL)

1.15. “Özlem” duygusunu karşılayan isimler**1.15.1. “Özlem” duygu alanı ile doğrudan ilgili isim türünde diğer sözcükler:**

* *ķomıtĝan*: *oĝul meni ewke ķomıtĝan-ol* “Oğlum, bana evi vb. daima özletendir.” (DLT)

1.16. “Pişmanlık” duygusunu karşılayan isimler

* *ökünç*: Pişmanlık. *ol telim ökünç ökündi* “O, çok pişman oldu.” (DLT)

ökünç: Pişmanlık. (ME)

1.16.1. “Pişmanlık” duygu alanı ile doğrudan ilgili isim türünde diğer sözcükler:

* *péşman* (<F. peşimān) Pişman. (CC1)

1.17. “Sevgi, aşk” duygusunu karşılayan isimler

* *āşıklık*: (A.+T.) Âşıklık. (ME)

* *aşk*: (A.) Aşk, sevgi. (ME)

* *isiglik*: Sevgi. Nitekim *könül isigliki kerek* “Gönülde sevgi sıcaklığı olmalı.” denir. (DLT)

* *ķaramlık*: (A.+T.) Âşıklık. (ME)

* *sewmek*: Sevme, sevgi. (ME)

* *sevüglük*: Dostluk. (ME)

- * *sövmek*: Sevgi, aşk. (CC1)
- * *sövmeklik*: Sevgi, aşk. (CC1)

1.17.1. “Sevgi, aşk” duygu alanı ile doğrudan ilgili isim türünde diğer sözcükler:

- * *amrak*: Sevgili, aziz. (CC2)
- * *‘āşık*: (A.) Âşık. (ME)
- * *bavursak*: Aziz, sevgili. (CC2)
- * *ķaram*: (A.< ġarām) Âşık. (ME)
- * *naamatlu*: (<A. ni‘met +T.) Zarif, sevimli, sevgiye değer. (CC1)
- * *sevgü*: Sevilmiş kimse. (Kİ)
- * *sevüglü*: Sevgili, sevimli. (ME)
- * *söver kişi*: Sevimli, sevgi dolu kimse. (CC1)
- * *sövüş*: Dost, arkadaş. (CC1)

1.18. “Sevinç, neşe” duygusunu karşılayan isimler

- * *açıkluk*: *yüz açıklukı* “Yüz neşeliliği (ṭalāka).” (DLT)
- * *bağram*: Halk arasındaki gülme ve sevinme. Bir yer ışıklarla ve çiçeklerle bezendiği zaman *bağram yer* “Nezih yer” denir. Bu kelimenin kökeninin hangi millet olduğunu bilmiyorum; çünkü bunu Farslardan da işittim. Bununla birlikte Oğuzlar bayram gününe bayram derler ki sevinç ve eğlence günüdür. Oğuzlar, her zamanki gibi /z/ ünsüzünü /y/ye çevirmişlerdir. Şayet böyleyse bu, aynı kelimenin söyleniş biçimindeki farklılıktan ibarettir. (DLT)
bayram: bayram Oğuz lehçesinde “bayram”. Bunun, halkın “sevinç ve gezinti” anlamında kullandıkları *bağram* kelimesinden çevrilmiş olduğunu sanıyorum. Bayram günü sevinç günüdür; çünkü Türklerin Müslüman oluşu öncesinde bayram bilmezlerdi ki adı olsun. Hem böyle bir şey olsaydı, bunu bütün Türkler bilirdi. [Aşlı böyle olmakla birlikte] Oğuzlar, kendi lehçeleri gereği /d/ ünsüzünü /y/ yapmışlardır. (DLT)
- * *hoşnūdluk*: (F.+T.) Memnuniyet, sevinme. (ME)
- * *kanıġ*: Sevinç. Şu şiirde geçer:
tutçı yaġar bulıtı
altın tamar arıġ
aķsa anıġ aķını
ķandı meniġ ķanıġ
Hanım sultanın cömertliğini anlatarak şöyle diyor: “Onun bulutu saf altın yağdırır; onun selinden bir parça da bana aksaydı tam anlamıyla coşar, neşe ve sevince kanardım.” (DLT)
- * *kevenç*: Ferah, sevinç. (Kİ)
- * *ķut*: Saadet, kut. (ME)
Sözcük diğer sözlüklerde de görülmekle beraber “mutluluk” ifade eden kullanım yalnız ME’de görülmektedir.
- * *neşāt*: (A.) Sevinç. (ME)
- * *sewünç*: Sevinç. (ME)
sövünç: Sevinç. *sövünç ay*: sevinç ayı, şubat (CC1)
- * *sövünmek*: Sevinme, sevinç. (CC1)
- * *şādhlık*: (F.+T.) Mutluluk, sevinç. (BL)
şāzlık: (F.+T.) Memnunluk. (ME)
- * *şen*: Şen (yıkıkuġ “harap” kelimesinin karşıtı olarak alınmış.) (KMT)

* *yüngüllük*: Sevinç, neşe. (ME)

1.18.1. “Sevinç, neşe” duygu alanı ile doğrudan ilgili isim türünde diğer sözcükler:

- * *açıkluğ*: Açıkluğ kişi. “Neşeli, iyi huylu (talk, hasan al-huluk) kimse.” (DLT)
- * *hoşnūd*: (F.) Memnun. (ME)
- * *kanıtğan*: *ögdi-ol erig kanıtğan* “Adamı hep coşturan övgüdür.” (DLT)
- * *katırğan*: *bu er-ol üküş katırğan* “Bu, çok gülen, neşeli ve övünen bir adamdır.” (DLT)
- * *kutlu*: Uğurlu. (ME)
 - kutlu*: Bereketli, bahtiyar, mes’ut. (Kİ)
 - kutlu*: Kutlu, talihli, bahtiyar. (BL)
- * *küleç*: Çok gülen, beşuş çehreli kimse. (Kİ)
- * *meñlü*: Sevinçli, neşeli. (ME)
- * *sövündirgici*: Sevindirici, avutucu. (CC2)
- * *şād*: (F.) Sevinçli, mutlu. (BL)
- * *tığrak*: Neşeli, şen. (Kİ)

1.19. “Sıkıntı” duygusunu karşılayan isimler

- * *buşuğ*: *buşuğ buşdı* “Canı çok sıkıldı.” (DLT)
- * *ķavurtluğ*: Kalabalık, sıkıntı. (ME)
- * *saķınç*: Kaygı. (DLT)
- * *tolğag*: Sıkıntı. *emgek tolğag* denir. Bunun asıl anlamı “dizanteri ve kulunç” demektir. *anıñ ķarnı tolğar* “Onun karnında dizanteri ve mide bağırsak iltihabı oluştu.” (DLT)
- * *zahmet*: (A.) Sıkıntı, zahmet. (ME)

1.19.1. “Sıkıntı” duygu alanı ile doğrudan ilgili isim türünde diğer sözcükler:

- * *bulgamış*: Bunalmış, şaşkın. (CC1)
- * *buşak*: *buşak er* Oğuzların lehçesi ile [ona yakın olan] başka lehçelerde “sıkıntılı adam.” (DLT)
- * *buşgan*: İçi sıkıntılı kişi. (DLT)
- * *dölenmes*: Kararsız, huzursuz. (ME)
- * *ķararsız*: Kararsız. (ME)
- * *munluğ*: *munluğ er* “Sıkıntılı adam” (DLT)
- * *tuyuk*: *tuyuk ķişi* “Canı sıkın adam.” *tuyuk ķün* “Kapalı ve sisli gün.” *tuyuk ķapuğ* “Kapalı kapı” (DLT)

1.20. “Şaşkınlık, hayret” duygusunu karşılayan isimler

- * *tañ*: *tañ ne η* “Şaşılacak şey.” *tañ ķördüm* “Şaşılacak bir şey gördüm.” (DLT)
 - tañ*: 2) Taaccüp. (Kİ)
 - dan*: Taaccüp, şaşkınlık. (Kİ)

1.20.1. “Şaşkınlık, hayret” duygu alanı ile doğrudan ilgili isim türünde diğer sözcükler:

- * *bulgamış*: Bunalmış, şaşkın. (CC1)
- * *ķut* 2) Akılsız, zihni karışmış. (Kİ)
- * *mutahayyir*: (A.) Şaşkın. (ME)
- * *tañsıķ*: Taaccüp olunacak şey. (Kİ)

* *taşuk*: *taşuk neş* “Çok hoş, ender bulunan şey. –Tadı mükemmel olduğu için adamın ara sıra bulabildiği yemeğe *taşuk aş* denir. (DLT)

1.21. “Şefkat, merhamet” duygusunu karşılayan isimler

- * *amraklık*: Şefkat, sevgi. (ME)
- * *dād/dāz*: (F.) Adalet, insaf. (BL)
- * *şafkat*: (A.) Acıyarak sevmek. (ME)
- * *yarlıgamak*: Merhamet. (ME)

1.21.1. “Şefkat, merhamet” duygu alanı ile doğrudan ilgili isim türünde diğer sözcükler:

- * *amrak*: Müşfik, merhametli. (ME)
- * *bağırsak*: *bağırsak kişi* “Merhametli, birinin üzerine titreyen kişi.” (DLT)
- * *basut*: Şefkatle yardım eden ve destek çıkan, arka. *basut* “Yardım” *Ol maña basut bérđi* “O, bana yardım etti.” İkişi birbirine yakındır. (DLT)
- * *kerâm*: (A.) Cömert, affedici, yüce gönüllü. (BL)

1.22. “Şüphe” duygusunu karşılayan isimler

- * *gumân*: (F.) Şüphe, zan. (ME)
- * *örtüglülük*: Şüphe, karışıklık. (ME)
- * *sézig*: Zan, kanaat. (ME)
- * *şek*: (A.) Şüphe. (ME)
- * *töhmət*: (A.) Şüphe. (ME)
- * *vesvese*: (A.) Kuşku, kuruntu. (ME)

1.22.1. “Şüphe” duygu alanı ile doğrudan ilgili isim türünde diğer sözcükler:

- * *sézingü*: Şüpheli. (ME)
- * *şekliğ*: (A.+T.) Şüpheli, kuşkulu. (ME)

1.23. “Utanma, sakınma” duygusunu karşılayan isimler

- * *ır*: Utanma bildiren bir sözdür. “Adam utandı” anlamında *er ır boldı* denir. (DLT)
- * *ırra*: Utanma. İkizlemeli [yani, *ırra*] ve ikizlemesiz [yani, *ır*] kullanılır. (DLT)
- * *keygirek*: Utanma, hicap. (ME)
- * *ter*: *er ter boldı* “Adam utandı, mahçup oldu.” Bu *ır boldı* yerindedir. (DLT)
- * *turkığ*: Haya, utanma. *ol menden turkığ[landı]* “O, yaptığı bir işten dolayı benden utanır oldu.” (DLT)
- * *uwut*: Utanma. *uwut* kelimesinin bir başka biçimidir. (DLT)
 - uwut*: Utanma, sıklıma. (DLT)
 - uwut*: Utanma (ME)
- * *uyat*: Utanma, hayâ. (CC1)
 - uyat* = Ud- haya (Kİ)
- * *vıyalma*: Utanma, çekinme. (DM)
- * *yaçanmak*: Utanma, çekinme, korkma. (CC1)

1.23.1. “Utanma, sakınma” duygu alanı ile doğrudan ilgili isim türünde diğer sözcükler:

- * *bun* Ayıp. (Kİ)
- * *horhık*: (F.+T.) Aşağılık, utanç verici hal, bayağılık. (BL)
- * *udlu*: 1. Utangaç, mahçup. 2. Saygılı. (BL)
- * *utanç*: *utanç iş* Utanılacak iş. Aslı “haya, utanma” anlamına gelen *uwut* sözüden alınmıştır. (DLT)
utanç iş Utanılacak iş. Oğuz lehçesinde. (DLT)
Sözcüğün cümle içinde sıfat görevi ile kullanımı dikkat çekmektedir.
- * *uwtanur*: Ayıp, utanacak şey. (ME)
- * *uwutluğ*: *uwutluğ kişi* “Utangaç kimse.” (DLT)
- * *uyadsılık*: *uyadsılık (?) er* “Çok utangaç adam.” (DLT)

1.24. “Ümitsizlik, çaresizlik” duygusunu karşılayan isimler

- * *kısarlanmak*: Zaruret, çaresizlik. (ME)

1.24.1. “Ümitsizlik, çaresizlik” duygu alanı ile doğrudan ilgili isim türünde diğer sözcükler:

- * *bāman*: (H.) Ümitsiz (ME)
- * *muḡlu*: Aciz. (ME)
- * *nevmid*: (F.) Ümitsiz. (ME)
- * *umas*: Kudretsiz, aciz. (ME)
umaz: Kudretsiz, aciz. (ME)

1.25. “Üzüntü, acı” duygusunu karşılayan isimler

- * *gam*: (<A. ḡamm) Tasa, gam. (CC1)
- * *kaḡu*: Tasa, üzüntü, kaygı. (DLT)
- * *kın*: Acı, ızdırap, eziyet. (CC2)
- * *renc*: (F.) Dert, keder, hastalık, üzüntü, problem. (BL)

1.25.1. “Üzüntü, acı” duygu alanı ile doğrudan ilgili isim türünde diğer sözcükler:

- * *kahal*: (<A. kāhil?) Can sıkıcı, üzücü, endişe verici. (CC2)
- * *sıḡut*: Yas. (ME)
- * *yas*: 1) Bela, musibet. 2) Yas, matem. (ME)
yas: Bugünkü manasında. (Kİ)
- * *yashu*: Yaslı, yas tutan. (Kİ 121)

1.26. “Vefa” duygusunu karşılayan isimler

- * *vefā*: (A.) vefa, dostlukta ve sözde sebat etme. (ME)

Sonuç:

Duygular ve duyguların ortaya çıkış süreçleri medeniyet tarihi boyunca anlamlandırılmaya çalışılmış, her devirde farklı teoriler üretilmiş ve sayısız araştırmaya konu olmuştur. Bunun bir yansıması olarak

da günümüze değin duygular hakkında birçok farklı sınıflandırma denemesi ortaya konmuştur. Duyguların dilsel ifadesi olan sözcükler mental değerlendirmeden sonraki basamakta meydana gelen bir tepki olarak kabul edildikleri için “girdi-işlem-çıktı” sürecinin “çıktı” aşamasında yer alırlar. Bu sözcükler tüm dil öğeleri gibi tarihî süreç içinde doğal olarak şekil ve anlam bakımından çeşitli değişikliklere uğramışlardır. Çalışmamızda Türkçenin Karahanlı, Harezmi, Kıpçak ve Eski Oğuz dönemlerine ait tarihî sözlüklerinde bulunan duygu isimleri belirlenmiştir. Buna göre:

- Her bir döneme ait eser(ler) o devri bütünüyle temsil etmediğinden sonuç değerlendirmesi için dönemler arasında nicelik bakımından bir karşılaştırma yapılmamıştır.

Belirlenen yapılardan Karahanlı Türkçesi döneminde (DLT'de) 34 ifade bulunmaktadır. Bunlardan 1'i alışma/ avunma/ teselli, 1'i cesaret, 7'si endişe/ korku/telaş, 1'i güven/ emniyet/ huzur/ sükûnet, 1'i hor görme, 3'ü istek/ arzu/ ümit, 1'i itaat/ saygı/ hürmet, 1'i kıskançlık, 1'i kibir / övünme, 2'si kin/ nefret/ düşmanlık, 1'i öfke/ hiddet/ hor görme, 1'i pişmanlık, 3'ü sevinç/ neşe, 3'ü sıkıntı, 1'i şaşkınlık/ hayret, 5'i utanma/ sakınma ve 1'i üzüntü/ acı duygularının ifadesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Harezmi Türkçesi döneminde (ME), fonetik bakımından değişikliğe uğramış olanlar tek sözcük kabul edildiğinde 65 sözcüğün duygu ismi olarak adlandırılabilmesi saptanmıştır. Bunlardan 2'si cesaret, 4'ü endişe/ korku/telaş, 6'sı güven/ emniyet/ huzur/ sükûnet, 1'i hor görme, 2'si ihtiyat/temkin, 5'i istek/arzu/ümit, 1'i isteksizlik/ iğrenme, 3'ü itaat/ saygı/ hürmet, 2'si kıskançlık, 6'sı kibir, 5'i kin/ nefret/ düşmanlık, 1'i öfke/ hiddet/ hor görme, 1'i pişmanlık, 6'sı sevgi/ aşk, 5'i sevinç/neşe, 2'si sıkıntı, 3'ü şefkat/merhamet, 6'sı şüphe, 2'si utanma/ sakınma, 1'i ümitsizlik/ çaresizlik ve 1'i vefa duygusuyla ilgilidir. Belirlenen sözcüklerden 37'si Türkçe, 15'i Arapça, 4'ü Farsça, 4'ü Arapça+Türkçe, 4'ü Farsça+Türkçe ve 1'i Harezmcedir.

Memluk Kıpçak Türkçesi dönemindeki sözlükler incelendiğinde duygu ismi olarak nitelendirilebilen toplam 6 sözcük tespit edilmiştir. Bu sözcüklerden 1'i cesaret, 2'si sevinç/neşe, 1'i şaşkınlık/ hayret, 2'si utanma/ sakınma duygusunu karşılamaktadır. Sözcükler Türkçedir.

Kuman Kıpçak Türkçesini temsil eden Codex Cumanicus'ta duyguları temsil eden 28 isim belirlenmiştir. Bu sözcüklerden 2'si endişe/ korku/telaş, 3'ü güven/ emniyet/ huzur/ sükûnet, 4'ü istek/ arzu/ ümit, 3'ü itaat/ saygı/ hürmet, 2'si kıskançlık, 1'i kibir / övünme, 2'si kin/ nefret/ düşmanlık, 3'ü öfke/ hiddet/ hor görme, 2'si sevgi/ aşk, 2'si sevinç/ neşe, 2'si utanma/ sakınma, 2'si ümitsizlik/çaresizlik duygusunu taşımaktadır. İsimlerden 22'si Türkçe, 4'ü Arapça, 2'si Arapça+Türkçedir.

Eski Oğuz Türkçesi dönemine ait Bahşayış Lûgati'nde 3'ü güven/ emniyet/ huzur/ sükûnet, 1'i istek/ arzu/ ümit, 1'i itaat/ saygı/ hürmet, 1'i kıskançlık, 1'i kibir / övünme, 1'i minnet/ şükran, 1'i sevinç/ neşe, 1'i şefkat/ merhamet ve 1'i ümitsizlik/ çaresizlik duygularını ifade eden toplam 11 sözcük tespit edilmiştir. Bu sözcüklerden 3'ü Türkçe, 5'i Arapça, 2'si Farsça, 1'i Farsça+Türkçe olarak tespit edilmiştir. Bu sözlükte duygu ifade eden Türkçe isimlere daha az yer verildiği görülmektedir.

- Duygu isimlerinin sayısal verileri değerlendirildiğinde duygu ismi ile yakın anlam alanına sahip sözcükler de dikkate alınca en çok güven/ emniyet/ huzur/ sükûnet (33), endişe/ korku/ telaş (25), istek/ arzu/ ümit (24), sevinç/ neşe (22) duygularını yansıtan ifadeler olduğu belirlenmiştir. Bu sonucun araştırmacılar tarafından farklı adlandırmalarla ortaya konulan temel duygu teorileri ile nicelik açısından uyumlu olduğu görülmektedir.

- Bu değerlendirmenin sayısal sonuçlarıyla eserlerin yazılış dönemlerindeki toplumun içinde yaşadığı sosyal ve siyasî Őartların bağlantılı olduğu düşünülebilir. Bir toplumun kültürel ihtiyaçları yanında tarih içinde yaşadığı olaylar da duygularına, dolayısıyla duygularını ifade vasıtası olan söz varlığına da yansiyacaktır.

- Eski Oğuz Türkçesi sahasında kaleme alınan Bahşayış Lugati'nde duyguları ifade eden isim örnekleri az sayıdadır; buna rağmen Arapça ve Farsça isimlerin Türkçe örneklerden daha fazla olduğu tespit edilmiştir. İslâmiyet'in yayılmasıyla beraber Arapça ve Farsçanın Türkçe üzerindeki etkisinin sonucu olarak Türkçe duygu isimlerinin de daha az kullanıldığı görülmektedir.

- Memlûk Kıpçak Türkçesi sahasında kaleme alınan sözlük sayısı ile çalışmada tespit edilen sözcük sayısı arasındaki uyumsuzluğunun nedeni olarak dil öğretiminde önceliği somut varlıkları ifade eden sözcüklere verme eğilimi gösterilebilir.

- Aynı sözlükte yer alan bazı sözcüklerde kök/gövdeye gelen (farklı) eklerden sonra da aynı anlamın karşılandığı görülmektedir: *ürkün/ürkünç*, *korķuę/korķunç*, *saķınmak/saķnuķluk*, *tekebbür/tekebbürlük*, *sewmeķ/sevüğlük*, *küsengeń/küsenmek*, *sövmek/sövmeklik* gibi. Bununla birlikte özellikle Karahanlı devresinde sözcük türü bakımından zaman zaman kesin bir ayırım yapılamamaktadır; zira bazı sözcüklerin hem isim hem sıfat şeklinde kullanılmaktadır (*badram*, *beliņ*). Buradan hareketle sözcük türü ayırımının uzun bir zaman dilimi içinde gerçekteleştiği düşünülebilir.

- Birden fazla sözlükte karşılaşılan aynı sözcük(ler), aynı anlamda kullanılmaktadır. Anlam değişimine rastlanmamıştır. Temel duyguları ifade eden sözcüklerde devir ve bölge farkına rağmen anlam devamlılığı olduğu belirlenmiştir.

Tablo 2: Taranan sözlüklerde belirlenen duygu isimlerinin listesi

Karşılanan duygu	Karahanlı Türkçesi	Harezm Türkçesi	Memluk Kıpçak Türkçesi	Kuman Kıpçak Türkçesi	Eski Oğuz Türkçesi
alışma/ avunma/ teselli	<i>awınç</i>				
cesaret	<i>keziğ</i>	<i>bāksizlik</i> <i>yüreklünlük</i>	<i>zehle</i>		
endişe/ korku/ telaş	<i>beliņ</i> <i>bulęak</i> <i>bulęař</i> <i>ķıym</i> <i>ķorķunç</i> <i>ürkün</i> <i>ürkünç</i>	<i>bāk</i> <i>ķadęu/ķayęu</i> <i>ķorķuę</i> <i>ķorķunç</i>		<i>kayęı</i> <i>korkmak</i>	
güven/ emniyet/ huzur/ sükûnet	<i>tüzünlük</i>	<i>ārām</i> <i>dölenmek</i> <i>ēnçlik</i> <i>mancı</i> <i>tınçlık</i> <i>töleklilik</i>		<i>eminlik</i> <i>ışanmak</i> <i>tınlamak</i>	<i>ēmin</i> <i>ķutulmak</i> <i>ni`met</i>

hor görme	<i>ilenç</i>	<i>malāmat</i>		
ihiyat/ temkin		<i>saķınmak</i> <i>saķnukluk</i>		
istek/ arzu/ ümit	<i>istek</i> <i>umdu</i> <i>umunç</i>	<i>ārzū</i> <i>istek</i> <i>ösk</i> <i>rağbat</i> <i>umanç</i>	<i>küsenen</i> <i>küsenmek</i> <i>tama</i> <i>tilemek</i>	<i>göñül</i>
isteksizlik/ iğrenme		<i>könülsüzlük</i>		
itaat/ saygı/ hürmet	<i>tapuğ</i>	<i>ağırlamak</i> <i>alçağlık/ alçaklık</i> <i>hürmet</i>	<i>agırsıy/ avırsı</i> <i>bögeymek</i> <i>hormat</i>	<i>hürmet</i>
kıskançlık	<i>tevizlik</i>	<i>hased</i> <i>kıskançlık</i>	<i>ızarlık</i> <i>künilemek</i>	<i>ğayret</i>
kibir / övünme	<i>küwezlik</i>	<i>kabışlık</i> <i>kvanış</i> <i>tañamak</i> <i>tekebbür</i> <i>tekebbürlük</i> <i>uluğsınmak</i>	<i>öktemlik</i>	<i>küvenmek</i>
kin/ nefret/ düşmanlık	<i>öç</i> <i>öçüt</i>	<i>husūmet</i> <i>keriş</i> <i>kīne</i> <i>öç</i> <i>yigrencilik</i>	<i>kék</i> <i>öç</i>	
minnet/ şükran				<i>minnet</i>
öfke/ hiddet/ hor görme	<i>kaķığ</i>	<i>öfke/öwke</i>	<i>öpke</i> <i>çalh</i> <i>térs</i>	
özlem				
pişmanlık	<i>ökünç</i>	<i>ökünç</i>		
sevgi/ aşk		<i>‘aşıklık</i> <i>‘aşk</i> <i>isiglik</i> <i>ķaramluk</i> <i>sewmek</i> <i>sevüglük</i>	<i>sövmek</i> <i>sövmeklik</i>	

sevinç/ neşe	<i>açıkluk</i> <i>badram/</i> <i>bayram</i> <i>kanıĝ</i>	<i>hoşnüdruk</i> <i>neřāt</i> <i>sewünç</i> <i>řāzlık</i> <i>yüngüllük</i>	<i>kevenç</i> <i>şen</i>	<i>sövünç</i> <i>sövünmek</i>	<i>řādlık</i>
sıkıntı	<i>buřuĝ</i> <i>sakınç</i> <i>tolĝaĝ</i>	<i>ķavurtluk</i> <i>zahmet</i>			
şaşkınlık/ hayret	<i>tañ</i>		<i>tañ/ dan</i>		
şefkat/ merhamet		<i>amraķlık</i> <i>şafkat</i> <i>yarlıĝamak</i>			<i>dād/dāz</i>
şüphe		<i>gumān</i> <i>örtüĝlülük</i> <i>sézig</i> <i>şek</i> <i>töhmet</i> <i>vesvese</i>			
utanma/ sakinma	<i>ır</i> <i>ırra</i> <i>ter</i> <i>turķıĝ</i> <i>uwut/ uwut</i>	<i>keygirek</i> <i>uwut</i>	<i>uyat</i> <i>vıyalma</i>	<i>uyat</i> <i>yaçanmak</i>	
ümitsizlik/ çaresizlik		<i>ķısarlanmak</i>		<i>gam</i> <i>kın</i>	<i>renc</i>
üzüntü/ acı	<i>ķadĝu</i>				
vefa		<i>vefā</i>			

Kaynakça

- Al-Türk, G. A. M. J. (2012). Kitābu Bulĝatu'l-Muřtāk Fī Luĝati't-Türk We'l-Kıfçāk Üzerine Dil İncelemesi. T.C. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı. Doktora Tezi. Ankara.
- Argunşah, M., Güner, G. (2015). *Codex Cumanicus*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- Çelik, N. (2022). Dīvānu luĝāti't-Türk'te Geçen Temel Duygu Fiillerinin Derleme Sözlüĝü'ndeki Durumu Üzerine Bir Deĝerlendirme. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 57, 143-156.
- Demir, S. (2022). Duygular ve Duygu Kuramları. *Psikolojinin Penceresinden Duygular (2. b.)*. ed. Emine İnan- Emine Yücel. Ankara: Nobel Yayınları.
- Descartes R. (2015). *Duygular ya da Ruh Halleri*. çev.: Çiĝdem Dürüşken. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Fakirullahoĝlu, M. A. İ. (2016). Kırgız Türkçesinde Duygu Fiilleri. T. C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çaĝdař Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Doktora Tezi. İstanbul.

- Hirik, E. (2018). *Türkiye Türkçesinde Mental Fiiller*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Hirik, E. (2021). Türkiye Türkçesinde 'Mental İsimler'. *Dil Araştırmaları*, 28: 33-55.
- İlter, E. (2019). Karahanlı Türkçesinde Duygu Fiilleri, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara.
- Kaçalin, M., Ölmez, M. (2016). *Mahmûd el-Kâşgarî-Dîvânü Lugati't-Türk*. İstanbul: Kabcacı Yayınları.
- Kuliev, G. K. (1998). *Semantika Glagola V Tyurkskih Yazıkah*. Bakı.
- Kurt, Ş. K. (2021). Duyguların Tarihsel Serüveni ve Tarihte Duygular. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*. Yıl: 11, Cilt:18, Issue:40, s. 2825.
- Lock, G. (1997). *Functional English Grammar: an introduction for second language teachers*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Ortony, A., Turner, T. (1990). What's Basic About Basic Emotions?, *Psychological Review*, Vol. 97, No. 3,315-331.
- Price, A. W. (2009). Emotions in Plato and Aristotle. Peter Goldie (Der). *The Oxford Handbook of Philosophy of Emotion* (s.121-141). New York: Oxford University Press.
- Seçkin, K. (2014). Mental Fiiller Bağlamında Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı. VI. *Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu (Uludağ Üniversitesi, 4-7 Aralık 2013) Bildirileri II*. Editörler: Prof. Dr. Hatice Şahin, Arş. Gör. İbrahim Karahancı. Bursa, 921-929.
- Sertkaya, O.F. (2009). Dîvânü Lügati't-Türk'te Geçen Her Kelime Türkçe Kökenli midir? veya Kâşgarlı Mahmud'un Dîvânü Lügati't-Türk'ünde Yabancı Dillerden Kelimeler. *Dil Araştırmaları*. Sayı:5 Güz, s. 9-38
- Smith, T. W. (2018). *Duygular Sözlüğü* (7. b.). çev. Hale Şirin. İstanbul: Kolektif Kitap.
- Soydan, S., Şen, A.Ö. (2021). Kutadgu Bilig'de Tespit Edilen Bazı Duygu Fiilleri. *Söylem Filoloji Dergisi*. 6(1): s. 247-257.
- Şahin, S. (2012). Mental Fiil Kavramı ve Türkmen Türkçesinde Mental Fiiller. *TEKE Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*. Sayı: 1/4, s. 45-62.
- Şahin, S. (2012). Türkmen Türkçesinde Mental Fiiller. T.C. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara.
- Toparlı, R. (2003). *Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye*. Ankara: TDK Yayınları.
- Toparlı, R., Çöğenli, M. S., Yanık, N. (1999). *El-Ğavânîn'l-Külliyye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye*. TDK Yayınları: Ankara.
- Toparlı, R., Çöğenli, M. S., Yanık, N. (2000). *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Turan, F. (2001). *Eski Oğuzca Sözlük Bahşayış Lugati*, İstanbul: Bay Yayınları.
- Yaylagül, Ö. (2005). Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. cilt 2, sayı 1 (Mart), s. 17-51.
- Yaylagül, Ö. (2010). Türkiye Türkçesindeki Duygu Fiilleri. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. C. 7, sayı: 4, s. 100-111.
- Yıldız, H. (2016). Eski Uygurcada Mental Fiiller. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı Doktora Tezi. Ankara.
- Yüce, N. (2003). *Mukaddimetü'l-Edeb*. Ankara: TDK Yayınları.